

تحلیل نابرابری فضایی در محیط‌های پیرا-شهری کوششی در استفاده از رهیافت برنامه‌ریزی و مدیریت راهبردی در تهران

دکتر زهره دانشپور*

دانشیار گروه شهرسازی- گرایش برنامه‌ریزی شهری و منطقه‌ای، دانشکده معماری و شهرسازی،
دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.
(تاریخ دریافت مقاله: ۸۴/۱۲/۲ ، تاریخ پذیرش نهایی: ۸۵/۸/۶)

چکیده:

بر خوردگاه شهر و روستا یا در هم آمیختن سیستم‌های شهری، روستایی و طبیعی، با پیشروی سکونتگاه‌های انسانی، پیوستاری است که از اثر گذاری شهر و شهر- نشینی بر روستا و محیط طبیعی شکل می‌گیرد. یکی از جلوه‌های مهم این رویارویی، نابرابری فضایی - نه فقط در درون شهرها بلکه در محیط پیرامون یا محیط پیرا- شهری نیز هست: نابرابری که بازتاب نابرابری‌های اجتماعی- اقتصادی جوامع است. شهر تهران با دو پدیده‌ی جابجایی جمعیت از درون به محیط پیرا-شهری و مهاجرت به مقصد شهر تهران که به دلیل عدم تطابق شرایط اجتماعی-اقتصادی جمعیت مهاجر با ویژگی‌های سکونت‌درون شهر تهران، به محیط پیرا-شهری تهران رانده می‌شوند، رو به رو بوده و هست. تداوم نابرابری‌ها، کیفیت نازل شرایط زیست و تداوم صدمات وارد بر طبیعت در محیط پیرا-شهری تهران، نارسایی شیوه‌های موجود، ضرورت تمهید و اختیار شیوه‌هایی متفاوت اما امکان پذیر در برنامه‌ریزی و مدیریت - نه فقط در محیط پیرا-شهری بلکه در کل منطقه‌ی شهری تهران - را مطرح می‌کند. بنابراین، هدف این مقاله تأکید بر ضرورت توجه به محیط پیرا-شهری همچون یک سیستم یکپارچه که خود، همچون شهرها، دارای نابرابری فضایی بوده و نیازمند تحلیل، تفسیر و تبیین ساختار ویژه‌ی خود، علل پدیدار شدن ساختار نابرابر، بروز تهدیدها و مشکلات، حضور فرصت‌ها و مهم‌تر از همه، دوری جستن از رویکردی سنتی در برنامه‌ریزی و مدیریت محیطی می‌باشد، است.

واژه‌های کلیدی:

نابرابری فضایی، محیط پیرا-شهری، برخوردگاه شهر- روستا- طبیعت، منطقه‌ی شهری، بزرگ-شهر، برنامه‌ریزی و مدیریت محیطی راهبردی.

۱- پیش در آمد و طرح مسئله

مطالعه و برنامه ریزی در مورد میانکنش شهر و روستا در محیط پیرامون یا منطقه ی شهری^۱ شهرهای بزرگ و یا به بیانی دیگر برخوردارگاه پیرا- شهری^۲ و یا برخوردارگاه شهر- روستا^۳ و مشکلات و فرصت های ناشی از چنین رویارویی، به صورت دستورکار مهم بسیاری از کشورهای جهان و به ویژه کشورهای کمتر توسعه یافته ای که با پیشروی شهرها به سوی نواحی پیرامون و با شکل گیری و دگرگونی پیوسته ی منطقه های شهری دربرگیرنده ی دو شکل متفاوت سازمان یابی فضایی - یعنی شهر و روستا - رو به رواند، درآمده است. محیط پیرامون یک شهر بزرگ- محیط پیرا- شهری^۴ - یکدست نبوده و از فضاهای زیستی با ویژگی های مختلف (یعنی از شهرهایی با ساختار فضایی متفاوت، از فضاهای زیستی که در آنها ویژگی های شهری و روستایی در هم آمیخته شده اند، از روستاها، از فضاهای تولیدی- خدماتی و از محیط طبیعی) تشکیل می شود. گسترش شهری، در شرایطی که در سطوح مختلف، ابزار، سازوکار و اراده ی هدایت و مهار آن وجود نداشته و سوداگری زمین تحدید نشود، نه تنها به زیان محیط طبیعی و فعالیت کشاورزی/باغداری بلکه به زیان شهری که این برخوردارگاه در پیرامون آن به وجود آمده، به ویژه از نظر تشدید نابرابری فضایی (یعنی نابرابری های اجتماعی- اقتصادی وابسته به مکان) نیز کار می کند. به منظور رویارویی با چنین مشکلاتی، برخی کشورها به تدبیر و بکارگیری رهیافت هایی اصلاح شده در چارچوب یک شیوه ی راهبردی برنامه ریزی و مدیریت در سطوح فرا- شهری - که نیاز هر دسته از فضا های تشکیل دهنده ی چنین محیطی به راهبردهایی همخوان با ویژگی ها، مشکلات، تهدیدها و فرصت های خود و هماهنگ با سایر نواحی و فضاهای تشکیل دهنده ی آن محیط را پاسخ دهد - پرداخته اند. در حالی که بسیاری دیگر بدون توجه به مشکلات فضایی شهرها و محیط های پیرا- شهری و نابرابری های فضایی ایجاد شده، هیچگونه کوششی نه تنها در بهره گیری از تجارب مفید و قابل بکارگیری جهانی ننموده اند، بلکه از تجارب پیشین خود نیز نیاموخته و در راستای اصلاح عملکردهای خود حرکت ننموده اند.

مطالعه و برنامه ریزی در مورد میانکنش شهر و روستا در محیط پیرامون یا منطقه ی شهری^۱ شهرهای بزرگ و یا به بیانی دیگر برخوردارگاه پیرا- شهری^۲ و یا برخوردارگاه شهر- روستا^۳ و مشکلات و فرصت های ناشی از چنین رویارویی، به صورت دستورکار مهم بسیاری از کشورهای جهان و به ویژه کشورهای کمتر توسعه یافته ای که با پیشروی شهرها به سوی نواحی پیرامون و با شکل گیری و دگرگونی پیوسته ی منطقه های شهری دربرگیرنده ی دو شکل متفاوت سازمان یابی فضایی - یعنی شهر و روستا - رو به رواند، درآمده است. محیط پیرامون یک شهر بزرگ- محیط پیرا- شهری^۴ - یکدست نبوده و از فضاهای زیستی با ویژگی های مختلف (یعنی از شهرهایی با ساختار فضایی متفاوت، از فضاهای زیستی که در آنها ویژگی های شهری و روستایی در هم آمیخته شده اند، از روستاها، از فضاهای تولیدی- خدماتی و از محیط طبیعی) تشکیل می شود. گسترش شهری، در شرایطی که در سطوح مختلف، ابزار، سازوکار و اراده ی هدایت و مهار آن وجود نداشته و سوداگری زمین تحدید نشود، نه تنها به زیان محیط طبیعی و فعالیت کشاورزی/باغداری بلکه به زیان شهری که این برخوردارگاه در پیرامون آن به وجود آمده، به ویژه از نظر تشدید نابرابری فضایی (یعنی نابرابری های اجتماعی- اقتصادی وابسته به مکان) نیز کار می کند. به منظور رویارویی با چنین مشکلاتی، برخی کشورها به تدبیر و بکارگیری رهیافت هایی اصلاح شده در چارچوب یک شیوه ی راهبردی برنامه ریزی و مدیریت در سطوح فرا- شهری - که نیاز هر دسته از فضا های تشکیل دهنده ی چنین محیطی به راهبردهایی همخوان با ویژگی ها، مشکلات، تهدیدها و فرصت های خود و هماهنگ با سایر نواحی و فضاهای تشکیل دهنده ی آن محیط را پاسخ دهد - پرداخته اند. در حالی که بسیاری دیگر بدون توجه به مشکلات فضایی شهرها و محیط های پیرا- شهری و نابرابری های فضایی ایجاد شده، هیچگونه کوششی نه تنها در بهره گیری از تجارب مفید و قابل بکارگیری جهانی ننموده اند، بلکه از تجارب پیشین خود نیز نیاموخته و در راستای اصلاح عملکردهای خود حرکت ننموده اند.

۲- هدف و شیوه ی انجام کار

هدف این مقاله تأکید بر ضرورت توجه به برخوردارگاه شهر- روستا و محیط پیرا- شهری همچون یک سیستم یکپارچه و دارای روابط با سیستم های همجوار شهری، روستایی و طبیعی است و این که محیط نابرابری که ایجاد می شود، نیازمند تحلیل و تفسیری ویژه در مورد علل پدیدار شدن ساختار نابرابر، بروز تهدیدها و مشکلات، حضور فرصت ها و مهم تر از همه، دوری جستن از رویکردی سنتی در برنامه ریزی و مدیریت محیطی (EPM)^۵ است که رویارویی شهر و روستا را از هم جدا دانسته و در فعالیت های تحلیلی، برنامه ریزی و مدیریت شهری، زیرمنطقه ای و منطقه ای، مشکلات شهر، روستا و طبیعت یعنی محیط پیرا- شهری را از هم مجزا نموده و تفاوت ها و نیاز به بکارگیری شیوه هایی مناسب هر وضعیت را در نظر نمی آورد. بنابراین، یک مقصود مهم از توجه به رویارویی شهر- روستا- طبیعت در محیط های پیرا- شهری را می توان درک هرچه بیشتر نابرابری فضایی دانست تا بتوان با به کارگیری تمهیداتی مناسب، به اهداف برابری، افزایش فرصت ها، ارتقای کیفیت زندگی^۶ و در نهایت به پایداری محیطی، دست یافت. در این چارچوب و با توجه به انگاشت ها و شیوه هایی که در نیمه ی نخست این مقاله مطرح می گردند، محیط پیرا- شهری تهران، با استفاده از معیارهای گویای نابرابری فضایی و اُفت کیفیت زندگی به صورتی فشرده بررسی و به پیش شرط های راه اندازی سازوکار برنامه ریزی و مدیریت محیطی راهبردی (EPM) در محیط پیرا- شهری تهران و بازدارنده های آن نیز اشاراتی چند خواهد شد.

۳- پیشروی شهری و شکل گیری برخوردارگاه شهر- روستا

شهرنشینی شتابزده و افزایش ممتد جمعیت فقط موجب پدیدار شدن شهرهای بزرگ، نمی شود، بلکه شهرها با پیشروی به سوی فضاهای زیستی موجود، زمین های کشاورزی/باغداری و در نهایت محیط طبیعی، موجب شکل گیری، دگرگونی و یا پیشروی شهرها در اندازه های گوناگون، روستا- شهرها، روستاهایی که در مرحله ی گذار یا دگرگونی از ماهیت روستایی به شهری هستند و سکونتگاه های غیر رسمی^۷ در پیرامون خود می شوند (Kirk, 2004b,1) پیشروی که

شکل گیری برخوردارگاه شهر- روستا در محیط پیرا- شهری تهران، با ساختار فضایی نابرابری که بازتاب ساختار نابرابر اجتماعی- اقتصادی کشور است، همراه بوده. سوداگری زمین و فضای ساخته شده در درون و محیط پیرامون شهر تهران (س.ب.ب.ا.ت.، ۱۳۷۵، ۲۹-۸) به رانده شدن جمعیت در گروه های درآمدی پائین تر به نواحی دارای اُفت و جابجایی جمعیت در گروه های درآمدی بالاتر به نواحی مناسب تر در محیط پیرا- شهری منجر شده است. با این وجود، نه تنها میانکنش شهر- روستا- طبیعت در منطقه ی شهری/ محیط پیرا- شهری تهران و

۴-۲ تمایز بین شهرها

شهرها از نظر اندازه ی جمعیت، ویژگی های اجتماعی-اقتصادی، ساختار طبقاتی، جدایی قومی، گستردگی خانوارها، نرخ بالای فرد بر خانوار، تفاوت جنسیتی در دسترسی به فرصت‌ها، ساختار کالبدی، تعداد و تنوع کارکردها، توسعه یافتگی در زمینه هایی چون فعالیت های اقتصادی، ساختار سازمانی، دموکراسی محلی و مشارکت مردم در تصمیم گیری ها، چیرگی ساختار سیاسی، در اختیار گرفتن شغل های کلیدی توسط طبقات بالای اجتماعی، اهمیت کلی مذهب و در شکل دهی به رفتار مردم، و الگوهای رفتاری مردم، با هم تفاوت دارند.

۴-۳ مهاجرت از روستا به شهر و جابجایی جمعیت از شهر به محیط پیرا-شهری

روستایی شدن شهرها را زیر-بخش فرایند شهرنشینی نیز شمرده اند. (Mc Gee, 1979,55) در صورت تبیین گسترده تر شهرنشینی همچون یک فرایند، هرچه مهاجرت روستا به شهر بیشتر باشد، تاثیر ویژگی های اجتماعی/اقتصادی/فرهنگی/رفتاری جمعیت روستایی بر شهر نیز بیشتر خواهد بود. پس شهری با تعداد زیاد مهاجر روستایی، نه تنها منشاء دگرگونی روستا نخواهد بود بلکه خود بخشی از یک کلیت شهری-روستایی نیز به شمار می رود. جمعیت مهاجر روستایی، چه در درون شهر و چه در محیط پیرا-شهری ساکن شود، با خود ارزشها، عادات، رفتار، فرهنگ، عقاید سیاسی، که با همان ویژگیها در شهر تضاد دارد، را به شهر می آورد. پس همان اندازه که انگیزه ی مهاجرت از روستا به شهر اهمیت دارد، ارزشها و فرهنگی که مهاجر با خود از روستا به شهر می آورد نیز مهم است (Mc Gee, 1979,52) در مواردی، الگوها و نهادهای روستایی مقاوم می مانند زیرا مهاجرین روستایی، تطابق با شیوه های زندگی شهری را دشوار یافته و هر اندازه که اسکان آنها در شهر به درازا بکشد، شیوه های زیست و الگوهای رفتاری روستایی خود (چون نرخ بیسوادی و نرخ تولد بالاتر از شهر و گستردگی خانوار) را از دست نمی دهند. بنابراین "روستایی شدن شهرها" از راه مهاجرت جمعیت روستایی به شهر و نگهداشت شیوه های رفتاری روستایی، تا سالها پابرجا می ماند (Mc Gee, 1979,52-6).

در بسیاری کشورهای کمتر توسعه یافته، شهرنشینی با سرعتی بسیار بیش از گسترش اشتغال صنعتی صورت می گیرد و این نه به معنای صورت نگرفتن مهاجرت، بلکه آن است که گذاری مستقیم از فعالیت های کشاورزی به فعالیت های خدماتی روی می دهد (Mc Gee, 1979,27). پدیده ای که به وجود می آید را برخی شبه-شهرنشینی^{۱۱} (همانجا) و برخی روستاشهرنشینی (Adell, 1993,6) نامیده اند. بسیاری شهرها از چنین دورانی یا گذر کرده یا در حال گذر بوده و یا در آینده گذر خواهند کرد. وضعیت گذار، بیش از شفاف تر کردن تفاوت شهر و روستا (در کشور های کمتر توسعه یافته، به دلیل اصلاحات ساختاری در فناوری و ارتباطات - در مقایسه با سایر کشورها در زمان خود - از شفافیت

آن را دست کم ناشی از دو فرایند اجتماعی-فضایی زیر دانسته اند (Delgado & Angeles, 1999,550; Fisher, 2003,2-4):

- تغییرات اقتصادی: شامل تمرکززدایی درون-منطقه ای و پیشروی فعالیت های شهری.
- فرایند های اجتماعی: شامل فرایند حومه ی شهر-نشینی^{۱۲} (تمایلات سکونت در حومه های شهری) (Allen & deSilva, 1999,3) و پاد-شهرنشینی^{۱۳} (جابجایی جمعیت از شهرهای بزرگ به شهرهای کوچک تر و روستاها به منظور سکونت گزینی) (Fisher, 2003,551-65).

پیوستار پیشروی شهر تا جایی که از میزان اثرگذاری شهر بر روستا و طبیعت کاسته شده و اثرات شهری دیگر پدیدار شود، ادامه یافته و محیطی به وجود می آید که به محل درهم آمیختن و رویارویی سیستم های شهر-روستا-طبیعت و یا "برخوردهاگاه شهر-روستا" (Adell, 1999,3; Drakakis-Smith, 2000,103) تبدیل شده و پدیده ی پیرا-شهرنشینی^{۱۴} (با اثراتی چون اُفت شتابان محیطی، دگرگونی بدون برنامه ی کاربرد زمین، کمبودهای شدید خدماتی) (در دهه ی ۱۹۷۰ م. با عنوان روستاشهرنشینی^{۱۵}) (Adell, 1993,6) را شکل می دهد که در آن روستاهای محیط پیرا-شهری، به تدریج ویژگی های شهری را اختیار می کنند (Webster, 2002,5).

۴- نگاه نظری به برخوردگاه شهر-روستا

زمینه های نظری با موضوعات شهری و روستایی برخوردی مجزا داشته و تا سال های نخست دهه ی ۱۹۹۰ میلادی کمتر به اتصال سه سویه ی شهر-روستا-طبیعت پرداخته شده است.

۱-۴ تمایز شهر از روستا

تمایز نمودن شهر از روستا و توجه به تعاریف متفاوت از هریک (Bettin, 1982 in Madaleno & Gurovich, 2004,513)، آغازگر هرگونه مطالعه در مورد ماهیت میانکنش شهر و روستا است. تفاوت بین شهر و روستا در مراحل آغازین شکل گیری شهرها کمتر بوده و در سایه ی پابرجایی نابرابری های اجتماعی-اقتصادی - و در نتیجه نابرابری های فضایی - تفاوت بین شهر و روستا در کشورهای بیشتر توسعه یافته در مقایسه با کشورهای کمتر توسعه یافته، کاهش بیشتری یافته است، به ویژه آن که بسیاری از جوامع بیشتر توسعه یافته مرحله ی اوج تفاوت بین شهر و روستا را پشت سر گذاشته اند (Mc Gee, 1971,37).

نظریه های شهرنشینی در جهان بیشتر توسعه یافته، بر نفوذ قوی و منشاء دگرگونی بودن شهر و جریان یافتن آن به بیرون، تاکید دارند. زمینه های انتقاد بر این دیدگاه، نادیده انگاشتن سه سویه گی ارتباط شهر-روستا-طبیعت و معتبر نبودن این اصل برای جهان کمتر توسعه یافته (Mc Gee, 1971, 15-22,43) است.

افزایش تضاد بین رفاه و منافع فردی/گروهی - چون مالکین و سوداگران - و جمع، بر شکل و میزان استفاده از فرصت ها و تملک منابع محیطی اثر می گذارد)، بیان نمود (Kirk, 2004a,b; Allen & de Silva, 1999, 3-15).

۶- تحولات شیوه های دخالت در برخوردگاه شهر - روستا - طبیعت

تا میانه ی دهه ی ۱۹۹۰ م.، تحلیل و برنامه ریزی شهر و پیرامون شهر در بسیاری کشورها نشان از رویکردی مبتنی بر جداسازی عناصر و عوامل اثر گذار بر دگرگونی آن محیط داشت و مدیریت یکپارچه ی شهر و محیط پیرامون آن - منطقه ی شهری - ناممکن و دشوار بوده است. برنامه ریزی و مدیریت محیطی (EPM) تدبیر شده و بکاررفته در برخوردگاه شهر - روستا - طبیعت، سه زمینه ی برنامه ریزی روستایی، برنامه ریزی منطقه ای و برنامه ریزی شهری را دربر می گیرد. برخی کشورها کوشیده اند تا رهیافتی ویژه که بتواند هم به ترکیب مناسبی از روش ها و ابزار موجود در آن سه شکل برنامه ریزی دست یابد و هم با پدیده ی برخوردگاه شهر - روستا - طبیعت رویکردی فضایی داشته باشد (بتواند میانکنش عوامل اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، کالبدی سه محیط درگیر را دریابد) (Atkinson, 1999, 1-14)، تدبیر نمایند. با توجه به جایگزینی شیوه های سنتی برنامه ریزی^{۱۳} یا برنامه ریزی جامع^{۱۴} با شیوه ها و رهیافت هایی غیر جامع و اندک افزا^{۱۵} در بسیاری کشورها، از یک سو بر تجویزهای برنامه ریزی کمتر و از سوی دیگر بر آزمون و بکارگیری شیوه هایی که مشارکت جوامع را در تعیین و تعریف چشم اندازها^{۱۶}، اهداف و خط مشی ها می طلبد، بیشتر تاکید شده است. برای رویارویی با عوامل مقید کننده ی برنامه ریزی و مدیریت یکپارچه ی محیطی (EPM)، تمهیدات و کوشش هایی پراکنده برای ورود تفکر و عمل راهبردی به برنامه ریزی و مدیریت محیطی نیز انجام گرفته است: شکل گیری برنامه ریزی و مدیریت محیطی راهبردی^{۱۷} (SEPM). البته بکارگیری آن در محیط های پیرا - شهری، نیازمند ترکیبی از روش ها و رهیافت های گوناگون برنامه ریزی در سطوح و موضوعات گوناگون است تا بتوان به هماهنگی لازم در چنین برخوردگاهی، با توجه به تنوع در عرصه های مختلف تصمیم گیری و نیز در ساختار قدرت، دست یافت. در محیط های پیرا - شهری، برنامه ریزی با هدف ایجاد تغییرات مثبت، یعنی ارتقاء زیست مایه و کیفیت زندگی و اصلاح وضعیت منابع طبیعی، دخالت می کند. بر این مبنا، اصول راهنما در بکارگیری یک فرایند SEPM در چنین محیطی، در سه زمینه ی کلی "تفکر و عمل راهبردی"، "ساخت یک فرایند مشارکتی" و "انجام کار به صورت اندک افزا" تعیین شده است (Allen, 2003, 135-47).

کمتری برخوردار است)، آن را مبهم می کند (Mc Gee, 1979, 53). در وضعیت دگرگونی، تفاوت های اجتماعی - اقتصادی محیط پیرا - شهری آشکارتر می شوند و با وجودی که تا مدتی فعالیت کشاورزی چیره است، اما ساختار مالکیت زمین، فعالیت ها و کاربرد فضا در طول زمان دگرگون می شوند. در صورتی که روند مدیریت محیط زیست انسان در میانکنش شهر - روستا اهمال نماید، نتیجه فقر، گسترش نابرابری ها و زخم پذیری هر چه بیشتر افراد ساکن در شهرها، در روستاها، در روستاهای در حال گذار از وضعیت روستایی به شهری (و یا جمعیت ساکن در محیط های پیرا - شهری) خواهد بود.

۴-۴ خرد مایه ی انگاشت برخوردگاه پیرا - شهری

پیش از انگاشت برخوردگاه پیرا - شهری، تحلیل فرایندهای شهرنشینی در کشورهای کمتر توسعه یافته، به زمینه های دوپاره ی شهر/روستا، سنتی/مدرن و رسمی/غیررسمی می پرداخت (Cowan, 2005, 414-33) در حالی که انگاشت های جدید را می توان راهی مناسب تر برای تحلیل روابط در محیط پیرا - شهری بشمار آورد.

۵- مشکلات بیانگر نابرابری در محیط های پیرا - شهری

رویاری شهر - روستا - طبیعت مشکلاتی را به وجود می آورد که برخی آنها را از زاویه ای مثبت و به صورت پتانسیل یا فرصت (Allen & de Silva, 1999, Allen, 2003) نیز در نظر آورده اند: این نواحی فرصت های تعامل اجتماعی - اقتصادی گوناگون تری را، که می تواند بر کیفیت زندگی فقیرترین افراد ساکن اثرات مثبتی بگذارد، در مقایسه با سیستم های روستایی، عرضه می کنند (Kirk, 2004a & 2004b). مشکلات اصلی محیط های پیرا - شهری که بیانگر انواع نابرابری ها نیز هستند را می توان در دو زمینه ی (الف) کمبودها و دسترسی های نامناسب (شامل نبود یا کمبود خدمات رفاهی و زیربنایی، رواج سوداگری زمین و فضای ساخته شده، شکل گیری فعالیت های غیررسمی/غیرقانونی در ارتباط با منابع طبیعی چون بکارگیری پسماندهای شهری جامد و مایع برای افزایش تولید محصولات کشاورزی، گسترش استفاده ی غیررسمی/غیرقانونی از منابع طبیعی در تولید مواد ساختمانی، بکارگیری نیروی کار مهاجر قانونی/غیرقانونی در فعالیت های تولیدی، تغییر ساختار کاربرد زمین، کاهش و یا از بین رفتن فعالیت های تولیدی، و (ب) مشکل نارسایی سازمانی (شامل یکپارچه نبودن ساختار سازمانی، تلاقی نهادهای همپوش دارای کارکرد بخشی، ناهماهنگی درون و بین سازمانی، وجود نهادهایی که به ندرت توان مدیریت یکپارچه و هماهنگ محیطی را دارند که با

۷- جمع‌بندی: اصول بکارگیری برنامه ریزی و مدیریت محیطی راهبردی (SEPM)

- در کشورهای کمتر توسعه یافته- شامل ایران - که پیشروی شهرها به فرایندی ممتد تبدیل شده، نه تنها مرزبندی و تمایز شهر از روستا، بلکه برنامه ریزی و مدیریت چنین محیطی نیز بسیار پیچیده است. به کارگیری SEPM در چنین محیط‌هایی - با هدف رویارویی با نابرابری فضایی - پیش شرط‌ها و اصولی دارد، چون:
- به کارگیری یک شیوه‌ی اندک‌افزای برنامه ریزی با توجه به شکل‌گیری گام به گام مشکلات محیطی.
 - راه‌اندازی فرایندی مشارکتی/همکارانه و مبارزه با موانع دستیابی به این‌گونه شیوه‌ها.
 - کوشش برای آماده‌سازی زمینه‌ی لازم برای تفکر و عمل راستین راهبردی.
 - تشکیل نهاد چندگانه‌ی برنامه ریزی و مدیریت محیطی راهبردی.
 - راه‌اندازی سازوکار/ترتیب‌ات سازمانی موضوع-سو و سیستم‌های پشتیبان حقوقی و سیاسی مناسب.
 - نهادینه‌نمودن مرزبندی‌های جغرافیایی/اداری و پیوسته‌نمودن سازوکار مرور و اجرای برنامه.
 - بررسی نیازها، مشکلات و اولویت‌های مردم، تحلیل و گنجاندن اثرات در تجویزهای برنامه ریزی.
 - تمرکز بر عرصه‌هایی با پتانسیل برهمکنشی و بحرانی.
 - تولید راهبرد‌های بلندمدت مبتنی بر درک سیاست/فرصت/اقید و تهدیدهای جاری و آتی و تدبیر شیوه‌های دخالت کوتاه‌مدت همراه با کوشش‌هایی برای ایجاد تعادل بین راهبرد‌های کل‌نگر و میان-بخشی.

۸- برخوردگاه شهر-روستا در محیط پیرا-شهری تهران

از پس از جنگ دوم جهانی^{۲۰} و نیز پس از سال ۱۳۵۷ شمسی، نه تنها مهاجرت از روستاها و شهرهای کوچک به

۱-۶ اختیار تفکر و عمل راهبردی

برنامه ریزی و مدیریت راهبردی (SEPM) در پی ایجاد تعادل بین راهبرد‌های بلندمدت و میان‌بخشی و تدبیر شیوه‌های دخالت کوتاه‌مدت است. تفاوت SEPM با دیگر رهیافت‌ها توجه، نه بر تمامی عرصه‌های تصمیم‌گیری، بلکه بر عرصه‌هایی با پتانسیل برهمکنشی و پایه‌گذاری راهبرد‌ها بر درک خط‌مشی‌های جاری است. به دلیل نبود یا ضعف نهادهایی با دستورکار، وظایف ویژه و قدرت حقوقی/سیاسی/سازمانی لازم برای دخالت در چنین محیطی، کمتر بتوان سیاستگذاری محیطی متمرکز بر این برخوردگاه را یافت.

۲-۶ ساخت یک فرایند مشارکتی

چون دخالت سازوکار SEPM در محیط پیرا-شهری مستلزم درگیری عاملین بسیار است، برخورد یکپارچه با سیستم شهر-روستا-طبیعت، به راهبرد‌های مشارکتی پیچیده، به ترتیبات جدید همکاری یا رهیافت‌های همکارانه^{۱۸} نیاز دارد که مستلزم گذر از مرزهای حقوقی و سازمانی عوامل درگیر بوده، به پشتیبانی حقوقی لازم و تشکیل ترتیبات سازمانی موضوع-سو (سو) (ICLEI, 1996) که آن را مترادف یک میدان بحث جامع محیطی که پایه‌ی مناسبی برای دستیابی به هم‌رایی بین چشم‌انداز/اهداف/راهبرد‌های عناصر درگیر است (نیاز داشته (Atkinson, 1999, 10-3) و بدون وجود و تداوم ساختار سازمانی چندگانه نمی‌تواند کار کند.

۳-۶ انجام کار به صورت اندک‌افزا

رهیافت اندک‌افزا شامل (الف) تشکیل فرایندی سلسله‌مراتبی و پاسخگو به نیازها/مشکلات/اولویت‌های عناصر درگیر، (ب) تشکیل نهادی چندگانه برای هدایت فرایند SEPM که شهر-روستا-طبیعت را سیستمی پیچیده دانسته و عوامل مثبت، منفی موثر بر سیستم و ناشی از میانکنش عناصر را نیز مورد توجه قرار دهد، (پ) آموزش توانمندسازی^{۱۹} به جامعه و (ت) توجه به عرصه‌های تصمیم‌گیری بحرانی/راهبردی (چون مهار سوداگری زمین و فضای ساخته شده)، است (شکل (۱)).

شکل (۱): فرایند‌ها و عوامل تغییر، در برخوردگاه پیرا-شهری

مشکلات	فرایند‌های تغییر	فشارها
<ul style="list-style-type: none"> ● فقدان زمین‌های کشاورزی، ● از دست رفتن زیست‌مایه‌ی کشاورزان فقیر، ● کاهش تولید مواد غذایی. 	<ul style="list-style-type: none"> ● تغییر در کاربرد زمین چون: از کاربرد کشاورزی به کاربرد‌های صنعتی و مسکونی. ● تغییر در کاربرد‌های واقع بر منابع طبیعی چون: جنگل‌زدایی، آلودگی و کمبود آب. ● تغییر در کاربرد‌های واقع بر منابع طبیعی چون: افزایش پسماند‌های مایع و جامد. 	<ul style="list-style-type: none"> ● محلی چون: رقابت در مورد زمین برای گسترش شهری. ● منطقه‌ای و ملی چون: ترویج صنعتی شدن تمرکززد، خصوصی سازی منابع طبیعی. ● بین‌المللی چون: افت قیمت محصولات کشاورزی.
فرصت‌ها		
<ul style="list-style-type: none"> ● منابع جدید اشتغال، ● وجود زمین برای توسعه‌ی مسکن ارزان، ● اصلاح دسترسی‌ها به زیرساخت‌ها و خدمات. 		

شهرهای بزرگ و پایتخت، بلکه سوداگری زمین (روزنامه ایران، ۱۳۸۳/۶/۱۵) و فضای ساخته شده در درون و محیط پیرامون شهر و زمین خواری (روزنامه اطلاعات، ۱۳۸۵/۱/۳۱) - که همواره مهم ترین عامل دگرگونی و گسترش شهر تهران مشابه بسیاری از شهرهای کشورهای دیگران، کمتر توسعه یافته ی جهان بوده است (دیگار و دیگران، ۱۳۷۸) - برانگیخته شد. افزایش قیمت زمین و ساختمان در درون شهر تهران موجب رانده شدن جمعیت به محیط پیرا - شهری تهران شده است. نه تنها جابجایی جمعیت از درون به محیط پیرا - شهری، بلکه مهاجرت جمعیت به مقصد تهران (روزنامه ایران، ۱۳۷۷/۱۱/۱۱)، و امکان ناپذیر بودن سکونت آنها در پایتخت (سبب ات، ۴۱-۱۳۷۵: ۳۸) موجب وارد آمدن اثراتی شده است: نابرابری فضایی بین-منطقه ای (Noorbakhsh, 2002,930) و درون- منطقه ای و چرخه های تکرار شونده ی پیدایش محیط پیرا - شهری، تبدیل روستاهای محیط پیرا - شهری به شهر یا روستا - شهرها، پیدایش یا شکل گیری محیط پیرا - شهری جدید، تبدیل روستاهای محیط پیرا - شهری جدید به شهر یا روستا - شهرها (تقسیم زمین و ایجاد فضای ساخت شده توسط افراد محلی زمین داران و سوداگران)، شکل گیری سکونتگاه های غیر رسمی (روزنامه همشهری،

شهرهای بزرگ و پایتخت، بلکه سوداگری زمین (روزنامه ایران، ۱۳۸۳/۶/۱۵) و فضای ساخته شده در درون و محیط پیرامون شهر و زمین خواری (روزنامه اطلاعات، ۱۳۸۵/۱/۳۱) - که همواره مهم ترین عامل دگرگونی و گسترش شهر تهران مشابه بسیاری از شهرهای کشورهای دیگران، کمتر توسعه یافته ی جهان بوده است (دیگار و دیگران، ۱۳۷۸) - برانگیخته شد. افزایش قیمت زمین و ساختمان در درون شهر تهران موجب رانده شدن جمعیت به محیط پیرا - شهری تهران شده است. نه تنها جابجایی جمعیت از درون به محیط پیرا - شهری، بلکه مهاجرت جمعیت به مقصد تهران (روزنامه ایران، ۱۳۷۷/۱۱/۱۱)، و امکان ناپذیر بودن سکونت آنها در پایتخت (سبب ات، ۴۱-۱۳۷۵: ۳۸) موجب وارد آمدن اثراتی شده است: نابرابری فضایی بین-منطقه ای (Noorbakhsh, 2002,930) و درون- منطقه ای و چرخه های تکرار شونده ی پیدایش محیط پیرا - شهری، تبدیل روستاهای محیط پیرا - شهری به شهر یا روستا - شهرها، پیدایش یا شکل گیری محیط پیرا - شهری جدید، تبدیل روستاهای محیط پیرا - شهری جدید به شهر یا روستا - شهرها (تقسیم زمین و ایجاد فضای ساخت شده توسط افراد محلی زمین داران و سوداگران)، شکل گیری سکونتگاه های غیر رسمی (روزنامه همشهری،

اثرات منفی پیشروی تهران بر محیط پیرا - شهری را می توان به صورت فشرده در زیر چنین بیان نمود:

- ساختار نابرابر اجتماعی - اقتصادی که در نابرابری فضایی در منطقه ی شهری تهران^{۲۱} مشاهده شدنی است و می توان آن را با انتخاب معیارهای دارای مفهوم و کاربرد در این محیط، سنجید (شکل ۳).
- کاهش فعالیت های کشاورزی/باغداری به موازات شکل گیری فعالیت های غیررسمی کشاورزی.
- برانگیخته شدن توسعه ی فعالیت صنعتی در غرب (و تا حدی در شرق و در جنوب) همراه با اختلاط فعالیت های مسکونی و صنعتی (به ویژه پس از شکل گیری رسمی دو منطقه ی ۲۱ و ۲۲ شهرتهران).
- پیشروی توسعه ی شهری/صنعتی در محیط طبیعی پیرامون شهر تهران و کاهش فضای طبیعی (شکل ۳).

شکل (۲): تغییرات اندازه ی جمعیت شهرهای اصلی استان تهران، ۱۳۷۵-۱۳۵۵

شهرهای اصلی استان تهران	سال (برشماری): ۱۳۵۵	۱۳۶۵	۱۳۷۵	تغییر در طول: ۱۳۵۵-۱۳۷۵
تهران	۴۵۳۰	۶۰۲۲	۶۷۵۹	۱/۵
کرج	۱۳۸	۲۷۵	۹۴۱	۶/۸
ورامین	۲۶	۵۸	۱۰۷	۴/۱
اسلامشهر	۵۰	۲۱۵	۲۶۶	۵/۳

ماخذ: محاسبات نویسنده بر مبنای مرکز آمار ایران، ۷۵-۱۳۲۵ م. موجود نبودن شهر

شکل (۳): برخی معیارهای نشانگر ساختار فضایی نابرابر در منطقه ی شهری تهران ۷۷-۱۳۷۵

مکان	شهرستان های استان تهران	رتبه بندی نابرابری	تعداد کل جمعیت (هزار نفر)	جمعیت روستایی ** (%)	جمعیت شاغل در فعالیت های کشاورزی *** (%)	معیار های منفی			معیار های مثبت	
						خاتوارهای ساکن در یک اتاق و کمتر (٪)	واحد های مسکونی یا مصالح غیر بادوام (٪)+	واحد های مسکونی با بیش از سه خاتوار ساکن (٪)	واحد های مسکونی دارای حداقل تلفن + (٪)	نسبت صندلی سینما **
شمال	تهران	۱	۶۱۳۹	۰/۳	۰/۶	۸	۴۰	۶۷	۲/۰	۷/۱ (۴)
شمال شرقی	داموند فیروزکوه	۸	۶۵	۳۵	۲۸/۹ (۳)	۹/۱	۸۰	۴۹	۰/۸	۴/۲ (۳)
شمال غربی	سازجبللاغ	۷	۲۲	۵۳/۴	۹/۵	۹/۳	۹۰	۱۴	۲/۵	*
غرب	کرج شهریار	۴	۱۱۶۱	۹/۵	۳/۳	۷/۲	۸۲	۳۴	۱/۶	۶/۲ *
جنوب	پاکدشت رباطکریم ری ورامین	۹	۱۶۵	۳۵/۰	۵/۷ (۱)	۱/۱	۱۱	۱	۱/۱	۲/۱ (۲) *
جنوب غربی	اسلامشهر	۶	۴/۲	۹۳/۲	۳/۳	۱۳/۲ (۲)	۹۲/۵	۲۰	۴/۸	۵/۱ (۲) *
استان تهران		-	۱۰۳۴۴	-	۱/۳	۸/۷	۵۹	۵۴	۲/۲	۴/۱

ماخذ: محاسبات نویسنده بر مبنای مرکز آمار ایران، ۱۳۷۷ (۱): جمع شهریار و رباط کریم، (۲): جمع ورامین و پاکدشت، (۳): جمع داموند و فیروزکوه، (۴): جمع تهران و شمیرانات، * ندارد، ** از کل جمعیت، *** از کل جمعیت شاغل ۱۰ سال به بالا، + از کل واحد های مسکونی، ++ از کل خانوارها

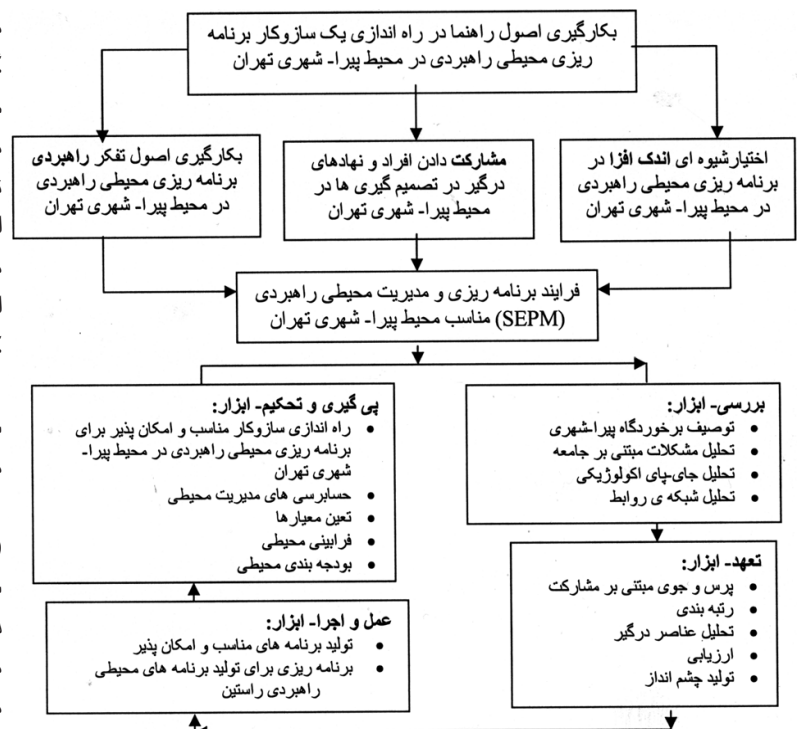
۱۰- نتیجه گیری

تهران نیز پدیده های پیرا-شهرنشینی (و اثرات پیرا-شهرنشینی چون آفت شتابان محیطی، دگرگونی بدون برنامه‌ی کاربرد زمین، کمبودهای شدید خدماتی و نیازهای پاسخ داده نشده) و برخوردگاه شهر- روستا- طبیعت (که بیشتر محل سکونت گروه های در آمدی پایین تر - که بیش از سایر گروه های درآمدی از اثرات و صرفه های بیرونی و منفی مجاورت شهرها و روستاها صدمه می بینند - است) را تجربه کرده و می کند. صدمات و خطرات ناشی از همجواری ها و شرایط نامناسب بر سلامتی انسان ساکن در این نواحی را می توان خطرات کالبدی مربوط به سکونت در مکان نامناسب و نا امن، نبود بهداشت محیط لازم و کافی، شرایط سکونتی نامناسب (یعنی سکونت در واحدهای مسکونی با کمترین کیفیت و نا امن) و محرومیت از انواع خدمات رفاهی و تسهیلات زیربنایی، دانست. دلیل توجه به برخوردگاه شهر- روستا- طبیعت در تهران نیز چنین مشکلات گشوده نشده و پیچیده ای است. مهم ترین این مشکلات در محیط پیرا- شهری تهران (مشابه بسیاری از شهرهای بزرگ) را شاید بتوان در نابرابری اجتماعی- اقتصادی، کیفیت نازل زندگی و صدماتی که شیوه های مشکل برانگیز زیست انسان برای شرایط زیست وی و طبیعت به وجود آورده، نیز مشاهده نمود. تداوم نابرابری ها، تداوم کیفیت نازل زیست و تداوم صدمات وارد بر طبیعت در شهر و محیط پیرامون شهر تهران است که نارسایی شیوه های موجود و ضرورت اختیار شیوه هایی متفاوت اما امکان پذیر در گشودن مشکلات ناگشوده و بر هم انباشت شده و توجه به ضرورت برپایی یک سیستم منسجم و یکپارچه - با ویژگی هایی محلی شده برای SEPM- را مطرح می کند. البته دشواری تشکیل نهادهایی با وظایف هدایت و فرآیندی فرایندهای اندک افزا و گام به گامی که در محیط پیرا- شهری و در کل منطقه ی شهری تهران می تواند برانگیخته شود همراه با راه اندازی شیوه هایی راهبردی، نباید موجب تداوم عملکردهای نا کارآمد، ناهماهنگ و غیر یکپارچه ی موجود در این محیط شود. تشدید جنبه های مثبت و تحدید جنبه های منفی اتصال شهر- روستا- طبیعت در محیط پیرا- شهری تهران، همچون موارد مشابه در سراسر جهان، به توانایی ها و ظرفیت پاسخ گویی، نقد/ انعطاف و اصلاح پذیری دولت های محلی بستگی دارد (IIED, 2003) زیرا مهار نمودن تغییرات کاربرد زمین، در نهایت، به سود سوداگران زمین و فضای ساخته شده و به زیان خرده زمین داران/دارندگان مسکن و افراد و خانوارهای غیر مالک است. مهم تر آن که هر گونه دخالت بخش عمومی در ساختار فضایی محیط پیرا- شهری تهران مستلزم آن است که این دخالت مناسب شرایط محیطی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و

۹- آموختن از دیگر تجربه ها برای
بکارگیری در تهران

نتیجه ای که از مرور تجربه ی دیگر کشورها در برخورد با محیط پیرا- شهری یا برخوردگاه شهر- روستا- طبیعت و بکارگیری شیوه های کاربردی برنامه ریزی و مدیریت محیطی راهبردی (SEPM) برای به کارگیری در تهران می توان دست یافت، آن است که - در تهران نیز همچون بسیاری شهرها - نمی توان به دورنمای پایدار توسعه ی شهر و محیط پیرامون آن و به شیوه های پایدار حل مشکلات از مسیر دخالت بخشی، غیر یکپارچه و بدون توانمند سازی افراد ساکن در این گونه نواحی - و فقط از راه دخالت نهادینه شده - دست یافت. در ضمن، نمی توان اهمیت حضور نهادی چندگانه با وظایف راهبردی هدایت و فرآیندی دگرگونی ها در این نواحی را نادیده انگاشت. مهم تر آن که مشکلات و فرصت های محیطی برخوردگاه شهر- روستا- طبیعت را باید در یک زمینه ی اقتصاد سیاسی که به نابرابری های فضایی، کیفیت های نازل زندگی و انواع محرومیت ها اجازه ی بروز داده است، تحلیل نمود. بنابراین بر مبنای این اصول و آن چه در نیمه ی نخست این مقاله معرفی شد، همراه با شناخت ویژگی های ساختاری شهر و محیط پیرا- شهری تهران است که می توان چارچوبی کلی و مقدماتی برای بکارگیری SEPM در محیط پیرا- شهری تهران را معرفی نمود (شکل ۴).

شکل (۴): یک چارچوب SEPM پیشنهادی برای محیط پیرا- شهری تهران

مطالعات فشرده ای که در این مقاله از نابرابری های موجود در محیط های پیرا- شهری جهان و تهران انجام شد بر مبنای پذیرش این نکته ی مهم قرار دارد که رویارویی با نابرابری های فضایی تنها از مسیر برنامه ریزی و مدیریت محیطی انجام پذیر نیست، بلکه با به کارگیری شیوه هایی مقصودمند، در صورت باور و شناخت راستین سازوکارها و ابزار دخالت در محیط های انسانی، می توان صدمات ناشی از آن نابرابری ها را کاهش داد. بنابراین نه تنها به درک هرچه بیشتر نابرابری ها در درون و در محیط بیرونی شهری چون تهران نیاز است، بلکه این مقاله بر این نکته نیز تاکید می نماید که ابزار های موجود دخالت، توان رویارویی با مشکلات و کمبود هایی که در نهایت به نابرابری فضایی شکل می دهند را ندارند و در نتیجه نیاز به تدبیر ابزار دخالتی است که - مشابه برخی موارد جهانی - بتواند اثرات مثبتی بر محیط وارد کند. دستاوردهای این گونه مطالعات و کوشش ها در مورد تهران، می تواند به مطالعات و کوشش های گسترده تر در کل کشور منجر شده و موجب انگیزش بیشتر گفتمان در مورد نابرابری های فضایی، گنجاندن آن در دستورکار (نظری و عملی) برنامه ریزی و مدیریت محیطی و نیز انگیزش تدبیر شیوه های مناسب درک و رویارویی با آن نابرابری ها بشود. آن چه مسلم است تحقق چنین امری نیاز به آماده سازی راستین - و نه ابزار باورانه ی - شرایطی دارد که بدون توجه به آنها، هر گونه کوشش زیرنام SEPM، امکان ورود به قلمروی واقعیت را نخواهد یافت.

سازمانی کشور، شهر تهران و محیط پیرامون آن گردد. امری چنین دشوار نیاز به آن دارد که برنامه های محلی مبتنی بر مشکلات، اولویت ها، نیازها و تقاضاهای محلی تدوین شوند و تمامی عاملین تصمیم گیری در مراحل برنامه ریزی، مدیریت و اجرای برنامه هایی که بر پایه ی تفکر اندک افزا تهیه شده اند، نه فقط درگیر شده، بلکه مهم تر از آن، هم خردمایه ی تفکر و عمل برنامه ریزی را باور نموده و هم اصول مهم SEPM (یعنی پشتیبانی از جنبه های مثبت اتصال شهر- روستا- طبیعت، در عین کاهش اثرات منفی آن و تقویت دموکراسی محلی و پاسخگو نمودن دولت محلی همراه با تعهد به و تضمین برآورده ساختن نیازهای اولویت بندی شده ی افراد و گروه های مختلف و به ویژه گروه های فقیر شهری و روستایی) را ابتدا درک و سپس رعایت نمایند.

آن چه در ایران به طور کلی - و در تهران به طور ویژه - اتفاق افتاده، آن است که به طور کامل به بازارهای رقابت منطقه ای و بین المللی وارد نشده است و - مشابه برخی کشورهایی که در این بازار وارد شده اند - ابزار و ساختارهای لازم (حقوقی، سازمانی و جزآن) در سطوح محلی و یا سطوح خرد تصمیم گیری - در راستای پاسخگویی به و مهار زیاده روی های بازار زمین و فضای ساخته شده - را یا تشکیل نداده و یا ساختارهای موجود از کارآیی و کارآمدی لازم برخوردار نبوده و توان مهار بخش خصوصی به سود جنبه های مثبت و لازم ارتقاء کیفیت زندگی برای ورود به بازار رقابت و یا به سود تمامی گروه های اجتماعی - اقتصادی جامعه را، نداشته و ندارد.

پی نوشت ها:

- ۱ urban region
- ۲ Urban-Rural Interface (URI)
- ۳ Peri-Urban Interface (PUI)
- ۴ Peri-Urban Environment (PUE)
- ۵ Environmental Planning and Management (EPM)
- ۶ quality of life (QOL)
- ۷ informal settlements
- ۸ suburbanisation
- ۹ counter-urbanisation
- ۱۰ peri-urbanisation
- ۱۱ rurbanisation
- ۱۲ pseudo-urbanisation
- ۱۳ master planning
- ۱۴ comprehensive planning
- ۱۵ incremental/piecemeal approaches
- ۱۶ visions

Strategic Environmental Planning and Management (SEPM) ۱۷

collaborative approaches ۱۸

- ۱۹ توانمندسازی (empowerment) جوامع خرد (community) با معرفی پروژه‌های کوچک مقیاس که نهادهای رسمی و غیر رسمی اما کلیدی به مردم رهنمون لازم را در شرکت در تصمیم‌گیری‌های مشترک با دیگر جوامع و نهادهای رسمی و غیر-رسمی، در گشودن مشکلات مشترک می‌دهند.
- ۲۰ در اثر رویدادهایی چند (چون اصلاحات ارضی در نیمه‌ی نخست دهه‌ی ۱۳۴۰ ش. و افزایش قیمت نفت در نیمه‌ی نخست دهه‌ی ۱۳۵۰ ش.).
- ۲۱ در این نوشتار و مطالعات پشتوانه‌ی آن توسط نویسنده، منطقه‌ی شهری تهران برابر با استان تهران در نظر آمده است.

فهرست منابع:

- دیگار ژ. پ. و دیگران (۱۳۷۸)، ایران در قرن بیستم، ترجمه‌ی مهدوی، ع، البرز، تهران.
- روزنامه اطلاعات (۱۳۸۵/۱/۳۱)، مبارزه با زمین‌خواری از اصلی‌ترین برنامه‌های استانداری در سال جاری است، روزنامه اطلاعات، تهران.
- روزنامه ایران (۱۳۷۹/۱۱/۱۱)، تهران، کلان‌شهر پیر فرسوده زیر بار مهاجران، روزنامه ایران، تهران.
- روزنامه ایران (۱۳۸۳/۲/۲۳)، روزانه کاربرد زمین ۲۰ هزار هکتار زمین کشاورزی تغییر می‌کند، روزنامه ایران، تهران.
- روزنامه ایران (۱۳۸۳/۶/۱۵)، شورایی برای مقابله با سوداگری زمین راه اندازی شد، روزنامه ایران، تهران.
- روزنامه همشهری (۱۳۸۵/۴/۱۲)، تداوم ساخت و ساز غیر مجاز در حریم تهران، روزنامه همشهری، تهران.
- سازمان برنامه و بودجه استان تهران (س.ب.ا.ت.) (۱۳۷۵)، گزارش وضع موجود - امور زیربنایی استان تهران، س.ب.ا.ت، تهران.
- س.ب.ا.ت - معاونت آمار و اطلاعات (۱۳۷۸)، آمارنامه استان تهران - ۱۳۷۷، س.ب.ا.ت، تهران.
- سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان تهران (س.ب.ا.ت.) (۱۳۸۰)، محرومیت در استان تهران، س.ب.ا.ت، تهران.
- سازمان برنامه و بودجه استان تهران - معاونت آمار و اطلاعات (۱۳۸۳)، آمارنامه استان تهران - ۱۳۸۲، (س.ب.ا.ت)، تهران.
- مرکز آمار ایران (م.ا.ا.) (۱۳۷۷)، سرشماری عمومی نفوس و مسکن - ۱۳۷۵ - نتایج تفصیلی - استان تهران، م.ا.ا.، تهران.
- مرکز آمار ایران (۱۳۷۸)، سرشماری عمومی نفوس و مسکن - ۱۳۷۵ - نتایج تفصیلی - شهر تهران (مناطق ۲۲ گانه)، م.ا.ا.، تهران.
- Adell, G. (1999), *Theories and models of the peri-urban interface: A changing conceptual landscape*, DPU, Strategic Environmental Planning and Management (SEPM) for the Peri-Urban Interface (PUI) Research Project, London, www.ucl.ac.uk/dpu/pui, accessed in 2005/11/15.
- Allen, A., da Silva, N & Corubolo, E (1999), *Environmental problems and opportunities of the peri-urban interface and their impact upon the poor*, DPU, SEPM for the PUI Research Project, London, www.ucl.ac.uk/dpu/pui, accessed in 2005/11/15.
- Allen, A (2003), *Environmental planning and management of the peri-urban interface: Perspectives on an emerging field*, Environmental Planning & Management, Vol.15, No.1, PP.135-47.
- Allen, A. & Davila, G. (2005), *Mind the gap- Bridging the rural-urban divide*, insights, DPU, London, www.ucl.ac.uk/dpu/pui, accessed in 2005/12/4.
- Atkinson, A. (1999), *Principles and components of a strategic EPM process relevant to the peri-urban interface (PUI)*, DPU, SEPM for the PUI Research Project, London, www.ucl.ac.uk/dpu/pui, accessed in 2005/11/15.
- Cowan, R (2005), *The Dictionary of Urbanism*, Streetwise press, London.
- Daneshpour, Z.A. (2005), *Improving urban problem-solving approaches, the case of Tehran*, Life in the urban landscape- International Conference for Integrating Urban Knowledge & Practice, Gothenburg, Sweden, www.urbanlife2005.com.
- Daneshpour, Z.A., (2006), *Spatial inequality and dislocation in Tehran's urban region*, paper presented in the First Bi-Annual EURA Conference, May 2006, Warsaw, Poland.
- Davila, J.D., Budds, J. & Minaya, A. (1999), *A review of policies and strategies affecting the peri-urban interface*, DPU, SEPM for the PUI Research Project, London, www.ucl.ac.uk/dpu/pui, accessed in 2005/11/15.
- De Haan, M. et.al. (2002), *Methods for understanding urban poverty and livelihoods*, DFID, London, www.ucl.ac.uk/dpu-projects/drivers_urb_change/home.htm, Accessed in 2006/11/25.
- Delgado, J. and Angeles, G. (2004), *The rural-urban interface: A territorial approach to the fragmentation of urban sprawl*, Dela 21- University of Ljubljana Publication, Ljubljana: www.ff.uni-lj.si, accessed in 2005/11/15.

- Devas, N. and Rakodi, C. (1993), *Managing fast growing cities*, John Wiley & sons, New York.
- DPU (Development Planning Unit), *Living between urban and rural areas Shaping change for improved livelihoods and a better environment*, (three volumes), www.ucl.ac.uk/dpu/pui, 2005/10/18.
- Drakakis-Smith, D.(1997), *Third World Cities*, Routledge, London and New York.
- Fisher, T. (2003), *Differentiation of Growth Processes in the Peri-urban Region, An Australian Case Study*", Urban Studies, Vol. 40, No. 3, PP.551-565.
- Iaquinta, D.L. & Drescher, A.W. (2000), *Defining Periurban: Understanding rural-urban linkages and their connection to institutional contexts*, presented at the Tenth World Congress, IRSA, Rio, http://www.fao.org/DOCREP/003/X8050T/x8050t02.htm#P13_2357, accessed in 2005/11/19.
- ICLGI (International Council for Local Government Initiatives) (1996), *The local agenda 21-planning guide: An introduction to sustainable development planning*, ICLGI, Toronto.
- IIED (International Institute for Environment & Development, (2003) , *Rural-urban transformations and the links between urban and rural development*", Environment & Urbanization Brief-7, <http://www.iied.org/human>, accessed in 2005/11/15.
- Kirk, M.(2004a), *Land Management in Urban and Peri-Urban Areas*, World Bank Group-Land Policy and Administration: www.inweb18.worldbank.org/ESSD/essdext.nsf, accessed in 2006/10/27.
- Kirk, M.(2004b), *Ensuring Efficient Land Management in Peri-urban Areas*, (PPT) World Bank Group - Land Policy & Administration, www.inweb18.worldbank.org/ESSD/essdext.nsf, accessed in 2005/11/15.
- Lockaby, B.J. et al. (2005), *Interdisciplinary research at the urban-rural interface: The West Ga project*, Urban Ecosystems, Vol.8, PP.7-21.
- Madaleno, I. A. & Gurovich, A. (2004), *Urban versus rural- no longer matches reality: an early public agro-residential development in periurban Santiago, Chile*, Cities, Vol. 21, No. 6, PP.513-26.
- Mattingly, M. (1999), *Institutional structures and processes for environmental planning and management of the peri-urban interface*, DPU, SEPM for the PUI Research Project, London www.ucl.ac.uk/dpu/pui, accessed in 2005/11/15.
- McGee, T.G. (1971) , *The urbanisation process in the Third World*, Bell & Hyman, London.
- Noorbakhsh, F. (2002), *Human development and regional disparity in Iran: A policy model*, Journal of International Development, Vol.14, PP. 927-949.
- Omar, D. (2003), *Urbanisation, urban fringe development and the quality of life: Evidence from new town development in Peninsular Malaysia*, Planning Congress, Adelaide, Australia.
- Rakodi, C., 1998, *Review of the Poverty Relevance of the Peri-urban Interface Production System Research*, Report for the DFID Natural resources Systems Research Programme, 2nd Draft, London.
- Tacoli, C. (1998a), *Rural-urban interactions: A guide to the literature*, Environment and Urbanisation, Vol.10, No.1, IIED, London.
- Tacoli, C. (1998b) , *Beyond the Rural-Urban Divide*, Environment and Urbanization, Vol.10, No.1, IIED, London.
- Tacoli, C. (1999), *Understanding the opportunities and constraints for low-income groups in the peri-urban interface: The contribution of livelihood frameworks*, DPU, SEPM for the PUI Research Project, London, www.ucl.ac.uk/dpu/pui, accessed in 2006/11/20.
- Tacoli, C. (2003) , *The links between urban and rural development*, Environment and Urbanisation, Vol.15, No.1, IIED, London.
- UNCHS, 1993, *The Management of Human Settlements: the Municipal Level*, UNCHS, Nairobi, Kenya.
- UNDP/UNCHS, 1995, *Rural-Urban Linkages: Policy Guidelines for Rural Development*, paper prepared for 23rd meeting of the ACC Sub-committee on Rural Development, UNESCO, Paris.
- Webster, D. (2002), *On the edge: Shaping the future of peri-urban East-Asia*, Asia/Pacific Research Center (A/PARC), Stanford, www.APARC.stanford.edu, accessed in 2005/11/15.